

HIDASI JUDIT*

JAPÁN A 21. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDÉBEN

FELFOKOZOTT VÁRAKOZÁSOK

Japán méltán lehet büszke a történelmileg példátlanul rövid idő alatt elért technológiai és gazdasági sikereire. A II. világháborúban elszenvedett vereség nem csak gazdaságilag, hanem lelkileg is porig sújtotta az országot. Ehhez képest hihetetlen céltudatossággal és sebességgel állt talpra a gazdaság és a társadalom, és mint ismeretes, a nyolcvanas évekre már világszerte irigyelt és csodált gazdasági pozíciókat vívott ki magának. A látványos növekedés¹ azonban az úgynevezett „buborék” kipattanása után megtorpant. Sok helyi elemző némi keserűséggel „elveszett évtizednek”² nevezte ezt a 90-es évektől kezdődő hosszan elhúzódó recessziós időszakot. A 21. század fordulójára az elbizonytalanodás, a gazdasági és társadalmi problémák halmozódása és a politikai korrupciós botrányok szaporodása a közhangulat romlásához vezetett. A fukuyamai értelemben vett³ „társadalmi tőke” zsugorodásának lehattünk tanúi, annak összes klasszikus tünetével. Elkövetkezett az az állapot, amikor Japánban társadalmi igény jelentkezett a politikai kommunikáció megértésére és követésére. Az emberek tudni és hallani szerették volna, hogy az ország miért és hogyan jutott hirtelen ide. De főleg azt szerették volna megtudni, hogy a döntéshozók milyen lépéseket terveznek a gazdasági recesszióból és a párhuzamosan jelentkező társadalmi válságból való kilábalásra. Ezt az akkori kormányoktól, de különö-

* BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar, dékán, egyetemi tanár, C. Sc.

1 Kingston, Jeff: Japan in Transformation 1952-2000. Seminar Studies in History, Pearson Education Ltd. Essex, 2001.

2 Kingston, Jeff: Japan's Quiet Transformation. Routledge Curzon, London, 2004. 1-41.

3 Fukuyama, Francis: A nagy szétbomlás. Európa, Budapest, 2000. 32-46.

sen az ezredfordulón regnáló MORI-kormánytól nem kapták meg. Egy világos jövőképet kívántak hallani. Ebbe a vákuumba lépett be a KOIZUMI-kormány. A 2001 áprilisában kormányfővé választott KOIZUMI JUNICHIRO megjelenésével és stílusával az addigi hagyományoktól merőben eltérő új szint hozott a politikai kommunikációba. A lakosság ezt az új hangot lelkesen és hálásan fogadta, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a kormányfővé történő kinevezését közvetlenül követő időszakban a KOIZUMI-kabinet rekordot döntő, 84%-os népszerűségi indexet ért el. Az új kommunikációs stílus iránti fokozott érdeklődést jelezte az is, hogy a parlamenti ülések nézettségi indexe hirtelen megugrott: ráérő háziasszonyok délelőtti bevásárlásaikat úgy intézték, hogy a televíziós szappanoperák mellett illetve helyett az egyenes adásokra haza érjenek és követhessék a parlamenti közvetítéseket.

A japán társadalom tehát felfokozott várakozásokkal tekintett a 21. század elé. A lakosság azt remélte, hogy az új évezred beköszöntével és az új kormány hivatalba lépésével a dolgok a helyükre kerülnek, hogy a gazdaság új lendületet kap, hogy a korrupció csökken és hogy a társadalmi feszültségek megoldódnak. Noha a politikai kommunikáció stílusa¹ ténylegesen jelentősen megváltozott, a gazdasági fellendülés és stabilizáció egészen 2004-ig váratott magára, a korrupciós botrányok² nem hogy csökkentek volna, hanem sokasodtak, és a társadalmi feszültségek egyre inkább bonyolult hálóként szövik át az emberek mindennapjait.

A gazdasági bajokból történő kilábalás alapvető szerkezeti és intézményi reformokat tett elengedhetetlenné, ami nem kevés áldozatot követelt a lakosságtól. Ezek közé sorolandók a munkanélküliség fenyegető réme és általában a foglalkoztatás politika átalakításának a kérdése; a rohamosan öregedő társadalom és az ehhez kapcsolódó egészségügyi ellátás és társadalombiztosítás reformja. Ehhez járulnak továbbá olyan – ugyancsak halaszthatatlan intézkedést igénylő – társadalmi jellegű problémák, amelyek kezelése azért sürgető, mert mennél jobban elodázzák őket, annál nehezebbé válik a kordában tartásuk mind anyagilag, mind pedig szervezeti-
leg: a csökkenő gyerekszám, ami a foglalkoztatáspolitikát és társadalombiztosítás kérdését értelemszerűen alapjaiban érinti, és végül, de nem utolsósorban, az oktatás kérdése. Ez utóbbiak a társadalmi hangulat meghatározó elemei, és mint ilyenek nem alábecsülendők, hiszen a társadalom életerejének mozgatói. Mindez nyilvánvalóan kezelhetetlenül sok és bonyolult feladat, különösen egy aránylag rövid időszakra vonatkoztatva. Azonban kölcsönös összefüggésük és egymásra hatásuk okán egymást erősítő és gyengítő funkciójuk a korábbiaknál élesebben vált nyilvánvalóvá, ami idestova a társadalmi tudat szintjén is lecsapódik. A társadalom felelősen gondolkodó rétege aggódva figyeli az események alakulását és a médianyilvánosság eszközeit és civil szerveződések csatornáit is igénybe véve egyre erőteljesebben ad hangot véleményének és igényeinek. E dolgozatban néhány társadalmi problémára mutatunk rá, amelyek a 21. századi Japán átalakulási folyamatainak a hátterében vannak, és amelyek – meggyőződésünk szerint – a gazdasági és politikai események alakulását is döntő módon befolyásolják.

1 Hidasi Judit: Stílusváltás a japán politikai kommunikációban, *Kül-világ*, II. évfolyam, 2005/4. 1-12.

2 Kerr, Alex: *Dogs and Demons – The Fall of Modern Japan*. Penguin Books, 2001.

TÁRSADALMI KIHÍVÁSOK

A 21. századhoz közeledve a japán társadalomban érzékelhető változások és a váltság jelei egyre inkább nyilvánvalóbbá váltak. Ez több kiváltó okkal magyarázható.

Az egyik lehetséges ok az a feszültség, amit a Japán gazdasági felemelkedéséből adódó *életforma-változás* idézett elő. A társadalmi tudat nem tudta követni az anyagi gyarapodást. Az emberek a korábbinál anyagilag és gazdaságilag jóval kedvezőbb életkörülmények közé kerültek, de ezzel egyidejűleg átrendeződtek az emberi kapcsolatok. A családok ugyan kényelmesebb lakásokban, házakban élnek, de elvesztették a lakóhelyi, a szomszédi közösségek emberi kapcsolatokra, együttműködésre alapuló összetartását és biztonságát. A hagyományosan mezőgazdasági életformán alapuló, egy-két szintes lakóházak helyett a városiasodás következtében egyre többen élnek toronyházakban, lakónegyedekben, lakóparkokban. A hatalmas lakóházak lakói sokszor még látásból is alig ismerik egymást. Az anyagi jólét abba az irányba hat, hogy egyre kevesebb a több-generációs háztartás. Az elidegenedés és az emberi kapcsolatok kiüresedése elmagányosítja a családokat és az embereket. Természetesen ezek a jelenségek és tendenciák minden fejlett ipari társadalomban fellelhetők. A különbség azonban több szempontból is lényeges: egyrészt ezek a változások:

- Japánban nem hosszú évtizedek, esetleg egy-két évszázad alatt, hanem egy-két évtized alatt következtek be. Vagyis a változások sebessége meghaladta a társadalmi feldolgozhatóság optimális idejét.
- Másrészt ezek a változások intenzitásukban és összetettségükben erősebbek voltak, mint más országokban. Japánban az urbanizáció, a technológiai forradalom, a fogyasztói társadalom kialakulása és a társadalmi életkori struktúra átalakulása gyakorlatilag egyidejűleg következett be.
- Harmadrészt ezek a változások Japán esetében a hagyományos kultúrától és társadalmi értékrendtől alapvetően idegen elemeket emeltek be a japán életformába. Az idegen elemekért sokan a televíziót okolják, amely a nyugati, elsősorban amerikai életformát és értékrendet közvetíti, ami sokak számára kritika nélküli követendő ideált is jelent. Márpedig ehhez az ideálhoz felzárkózni a hagyományos értékrend keretei között nem lehetséges. Vagyis kialakul az a feszültség, amely jelenleg a japán társadalmi tudat mélyrétegeit is érinti.

DAVID MATSUMOTO, az Amerikában élő szociálpszichológus empirikus vizsgálatok alapján nyert mérési adatokkal¹ támasztja alá azt a véleményt, mely szerint a japán társadalom korszakváltás küszöbén áll. Számos, hagyományosan japánnak tartott érték – kollektivizmus, önfeláldozás, önfegyelem, lojalitás stb. – az anonim kérdőívekre adott válaszok szerint változóban van. Egy sor, a japán kultúrához kötődő sztereotípiát az ő felmérési adatai szerint megdőlni látszik. Az új generáció már nem vallja magáénak azokat az értékeket, amelyek ezidáig a japán társadalom és kultúra sajátosságát jelentették és amelyek egyúttal koherenciáját is alkották. A csoport-szellem helyett az individualista értékek nyernek egyre nagyobb teret. A japán önkép átalakulóban van, a fiatal japánok érintkezési szokásai megváltoztak és egyre inkább hasonlítanak a nyugati, elsősorban az amerikai mintákhoz. Érzelmeket sem kívánják többé elrejtteni olyannyira, mint ahogyan ezt a társadalmi etikett mindezedáig megkívánta. A fiatal japán vállalati alkalmazott (akit sokszor „dolgozó szamu-

¹ Matsumoto, David 2002: *The New Japan – Debunking Seven Stereotypes*. Intercultural Press, ME:Yarmouth.

rájnak” neveznek a külföldi médiák, mert kész önmagát és magánéletét feláldozni a vállalatért) már nem annyira elkötelezett, mint korábban. Igaz, a vállalatok sem garantálják már azt a védőhálót, amely alatt az alkalmazott nyugdíjba vonulásáig biztonságban érezheti magát. A házasság intézménye ugyancsak a válság jeleit mutatja. Részben, mert megemelkedett a válások száma, részben mert a fiatalok – első sorban a lányok – házasságkötési hajlandósága alább hagyott. E tudati változások előszelét érzi és jelzi a társadalom.

Feltűnő, hogy mennyi a társadalmi feszültség a mai Japánban – annak ellenére, hogy a 21. századra Japán a világ egyik leginkább jómódú, anyagiakban legkiegyensúlyozottabb népességét mondhatja magáénak. Mind az iskolai környezetben, mind a médiában, mind pedig a hétköznapi életben olyan viselkedési minták figyelhetők meg, amelyek valamilyen mély és súlyos feszültség meglétére utaltak. Ilyenek az erőszakos viselkedés és az *ijime* (kínzás) az iskolában és az otthonokban, a deviáns viselkedés a közlekedési eszközökön és nyilvános helyeken, a nap mint nap előforduló és egyre sokasodó gyilkossági esetek, és a sor folytatható. Ilyen esetek persze minden társadalomban előfordulnak¹, de Japánban ezek számossága folyamatosan nő, és a deviancia is egyre nagyobb méreteket ölt.

Az is ellentmondásosnak található, hogy az értékrendben bekövetkező változásokban a generációs elválasztó vonalak majdhogynem tisztán meghúzhatók. Nem a társadalom egészében, hanem a társadalom egy rétegében – a fiatalok között – indult el a változás, ami azt eredményezte, hogy akár ugyanazon a családon belül is gyökeresen ellentétes viselkedésminták figyelhetők meg: például a cégért önmagát és családját érdekeit feláldozó szorgos apa, és sem tanulni, sem dolgozni nem akaró fia. A családját otthonában szorgoskodó anya, és a minden keresetét önmagára költő, vígan élő lánya.

Az alábbiakban néhány konkrét jelenséget vizsgálunk meg, amelyeket mint a társadalmi válságra utaló jeleket figyelhetünk meg a mai japán társadalomban.

VÁLSÁGJELEK

1. Egyre több gyerek tagadja meg az iskolába járást: a jelenséget több szakszó kialakulása is tükrözi: *tóko kyohi* (az iskolai megjelenés megtagadása) és *futóko* (nem-megjelenés az iskolában). Az okok ilyenkor többfélék, azonban többnyire nem családi eredetűek. A japán család ugyanis azon van, hogy gyermeke jó oktatást kapjon (a majdani jobb elhelyezkedés reményében), és semmi esetre se térjen el túlságosan a többiek közül. Az okok között gyakran említik az iskolai csúfolást, kínzást (*ijime*), a társas kapcsolatok zavarát, vagy a túlzott elvárásokat. Jelenleg hivatalos becslések szerint az elemi iskolában mintegy 26 ezer gyereket, az alsó középiskolában 108 ezer gyereket érint ez a probléma. Az oktatási rendszer magasabb szintjeiről azért nincsenek adatok, mivel azok már nem a kötelező oktatás intézményei. A valóságos számok azonban ennél bizonyára sokkal nagyobbak: egyrészt az iskolák igyekeznek minél kevesebb esetet jelenteni, hiszen ez az iskola hírnevét rontja; másrészt a családok is igyekeznek ezeket az eseteket eltitkolni amíg csak lehet, hiszen ez rossz fényt vetne a környezet szemében a családra.
2. Egy másik probléma a serdülő életkortól jelentkező *hikikomori* jelenség: a fiatal ezekben az esetekben nem hajlandó sem kommunikálni, sem érintkezni környe-

¹ Fukuyama, Francis: A nagy szétbomlás. Európa, Budapest, 2000.

zetével, a külvilággal. Ez a nehezen diagnosztizálható lelki betegség sokszor hosszú éveig, akár évtizedig is tart: hatalmas anyagi és lelki terhet jelentve a családnak, a környezetnek. A regisztrált esetek száma megközelíti az 1 milliót, de a valószínű szám feltehetőleg jóval nagyobb. Pszichológusok és szociológusok tanácsatanul állnak a jelenség előtt. Alighanem ezekben az esetekben is valamiféle válságról, értékzavarról, identitászavarról lehet szó. Mindenki felmerül a „miért” kérdése. Hiszen az elmúlt évtizedekben Japán példátlanul gyors fejlődést ért el: az ország a világ második legnagyobb gazdaságát mondhatja magáénak, az emberek életszínvonala pedig nem is remélt mértékben javult. A szakemberek egy része a családi kommunikáció elégtelenségére vezeti vissza az okokat: a gyerekek anyagi jólétben, azonban érzelmileg szegény környezetben nevelkednek.

3. Általában erősen megemelkedett a deviáns viselkedésű tanulók száma – sok az iskolai és a családon belüli *erőszakos és vandál cselekmény*. Korosztályilag a felső középiskolás korúaknál fiatalabb, azaz az alsó középiskolás korúak körében a legnagyobb az abszolút és a relatív számokban való növekedés. A 2000-es évben végzett Monbusho¹ felmérés adatai is ezt tükrözik. A legújabb felmérések szerint² a társadalom aggasztó mértékben közömbös a vandalizmus vagy erőszakosság megnyilvánulásaival szemben. Arra a kérdésre, hogy „beleszólna-e, ha látná, hogy 14 és 19 év közötti fiatalok deviánsan viselkednek” csak e felnőttek 11,5%-a válaszolt igennel. A többség (54%) úgy nyilatkozott, hogy nem tenne semmit, azaz nem avatkozna bele³. Okként a legtöbben (78,8%) azt hozták fel, hogy egyszerűen félnek attól, hogy a fellépésüket a randalírozó fiatalok megbosszulják. A felmérések is megerősíteni látszanak tehát azt, amit idősebb japán emberektől panaszként gyakran hallani, hogy a társadalom tagjai egymással szemben elhidegülnek, közömbössé válnak.
4. Sok a magányos gyerek: korábban testvérek vagy legalábbis nagy család vette körül őket. Az anyagi jóléttel párhuzamosan a családokban a gyerekszám lecsökkent, a barátok száma is megcsappant, elterjedt a társakkal való játék helyett a gépekkel való kommunikáció. Ez a *virtuálisvilág-teremtés* különösen a gyerekek számára veszélyes – a japán gyerekek kevés szabadidejükben egyre inkább saját szobájukba visszavonulva gépekkel kommunikálnak, gépekkel játszanak. Ennek persze az is az oka, hogy mind több az egyke. Ennek a következményei pedig szinte beláthatatlanok: a gyerekek testvérek híján nem tanulnak meg a családon belül alkalmazkodni. Míg az iskolai szocializáció változatlanul erősen a közösségi értékek kialakítása irányába terel, addig a gyerekek otthonukban, saját szobájukban, saját életüket élve, saját életritmusukat követhetik, saját igényeiket élhetik ki. Az így kialakuló érték-ellentmondást fokozza az a nyomás, ami az egy szem gyerekre hárul a családi elvárások tekintetében: rá összpontosul az iskolai sikeres előmenetelbe helyezett várakozások összes terhe. Ezt a felelősséget, ezt a nyomást lerázandó sok gyerek vandalizmussal, erőszakos viselkedéssel ad hangot tiltakozásának, vagy pedig lelki-beilleszkedési zavarokkal küszködik.
5. A fogyasztói társadalom előnyeivel párhuzamosan fokozatosan megmutatkoznak annak árnyoldalai is. Az automatizáció, a technológia vívmányai, az elektronikus

1 A Monbusho= Japán Oktatási Minisztérium, amely 2001-től már – szerkezeti és funkcionális átalakítás következtében – Monbukagakusho (Oktatási és Tudományos Minisztérium) néven működik.

2 White Paper 2005/január.

3 Japan Times 2005/03/23/3.

forradalom oda vezetett, hogy az emberek egyre kevésbé vannak egymásra utalva: a komputer mellől a lakásból ki sem lépve lehet háztartást vezetni, bevásárlásokat, bankügyeket intézni, utazásokat szervezni, virtuális barátságokat, ismeretségeket kötni. Az *emberi kommunikáció* immár az emberi hangot is kikapcsolva a telefon helyett mindinkább az sms-ek, az interneten való chatelés és e-mailezés színtereire tevődik át.

6. Főleg a nagyvárosokban a *fiatal egyedülállók* száma egyre nő. Amellett ugyanis, hogy a hagyományos értékrendben szinte elképzelhetetlennek tartott házasságon kívüli párkapcsolatok is jócskán megszorodtak, az egyedülállók száma is ugrás-szerűen megemelkedett. Tokióban a 30 éves férfiak 53%-a nőtlen. Elsősorban nem a saját jószántukból: a lányok ugyanis nem sietnek férjhez menni. Az ok részben az anyagi függetlenségben keresendő: amennyiben egy nőnek a saját keresetéből megfelelő szintű életvitelt sikerül biztosítania, akkor nem adja fel a kényelmét, a nyugalma. A 25–39 éves korcsoportban a szüleikkel élő szinglik (japánul: *parasaito singuru*= szingli paraziták) száma a férfiak esetében az 1990-es évben regisztrált 2 millió 330 ezerről 2000-re 3 millió 230 ezerre (az összes férfi szingli mintegy fele), a nőknél pedig 1 millió 420 ezerről 2 millió 510 ezerre emelkedett: ami az összes női szingli mintegy 58,2 %-a¹.
7. A japán *fogyasztói piac* zömét nem a középkorúak, hanem a tizen-huszon-éves fiatalok adják. A középiskolás lányok zsebpénzük javát méregdrága luxuscikkekre költik – ami csakis úgy lehetséges, hogy egyéb kiadásaitak zokszó nélkül fedezik a szülők. Az önálló keresettel rendelkező irodai alkalmazottak (*OL=office lady*) vagy az úgynevezett „*carrier-woman*”-ek (karriert befutott nők) számára még kevésbé problémás a fedezet előteremtése, hiszen keresetüket többnyire teljesen magukra költethetik. Nem csoda, hogy ezek a lányok egyre nehezebben szánják rá magukat a családi gondok vállalására.
8. *Előregedő népesség*. Sok európai államhoz hasonlóan Japán is azzal a problémával küzd, hogy míg az életkörülmények javulásának köszönhetően a születéskor várható élettartam egyre magasabb, addig a népesség létszáma fogy, egyre kevesebb gyerek születik. Az idősök száma egyes becslések szerint évi 650 ezerrel nő, a várható élettartam pedig 2025-re elérheti a nőknél a 88, a férfiak esetében a 81 éves kort. Az előregedés velejárója a népességfogyás is. A csökkenés 2006-tól indult meg, és ha a körülmények nem változnak, Japán népessége 2050-re erősen elöregszik és a jelenlegi 126 millióról akár 75 millióra is apadhat. A legújabb adatok szerint a 65 éven felüliek aránya 2004-ben elérte az összes lakosság 20%-át, azaz 24.84 millió főt². Ez egyrészt öröndetes jelenség, mert az egészségügyi ellátás magas szintjét és az idős korosztály egészségtudatos életmódját jelzi, ugyanakkor aggasztó abból a szempontból, hogy ezzel párhuzamosan a fiatalabb korosztályok lélekszáma csökken.
9. *A nők helyzetének alakulása*. A Japánt elért változások megváltoztatták a nők megítélését is. Noha elfogadottá vált a női munkaerő, de közülük még mindig kevesen jutnak vezető pozícióba, és a fizetésük is kevesebb, mint férfi kollégáiké. 1985-ben fogadták el „a munkavállalás jogának nemek közötti egyenlőségét”-t deklaráló törvényt. A nők közül egyre többen lépnek a korai házasság helyett a karrierépítés útjára. Divatosá vált a szingli életmód is, ami egy „izgalmasabb

1 Japan Times 2005/01/04/3.

2 Japan Times 2004/09/20/1.

élet” és az érvényesülés vágyát tükrözi. Ugyanakkor társadalmilag még mindig hozzátartozik a megbecsült nő képéhez a házasság. Japánban ma egyelőre még elképzelhetetlen, hogy egy férfi nála idősebb, tanultabb, vagy jobban kereső nőt vegyen feleségül.

A feudalizmus korában kialakult hagyományos nemi szerepelvárások egészen az utóbbi időkig érvényesek voltak, amit az 1979 óta évi rendszerességgel végzett ilyen irányú közvélemény-kutatások is megerősítenek. A legújabb felmérések adatai azonban a közgondolkodásban is tetten érhető változásról tanúskodnak. A Miniszterelnöki Hivatal 2005-ben közzétett felmérése először regisztrálta azt a változást, mely szerint a megkérdezettek közül többen, azaz 48,9% vélekedett úgy, hogy „nem értenek egyet azzal a szerep-elvárással, hogy férfi munkavállalása mellett az asszony dolga a háztartás vezetése”, szemben a 45,2%-kal, akik helyeselték ezt a fajta társadalmi szerep-megosztást ¹.

A napjaink gyakorlatává vált nukleáris családmoddell tömegesen a második világháború után terjedt el Japánban. Korábban megszokott volt több generáció együttélése, ahol a gyerekek gondoskodtak szüleikről. Az idős szülőkről való gondoskodás hagyományosan általában a legidősebb fiúgyermek feladata volt. Ő volt az, aki házasságkötése után a szülői házban maradt, felesége pedig ezzel mintegy anyósa fennhatósága alá került. Az urbanizáció egyik következményeképpen kialakult lakáshelyzet is közrejátszott abban, hogy a nagycsaláddal szemben a nukleáris családtípust részesítsék előnyben. A földszintes, vagy egyemeletes családi házak helyett sokan városi bérházakba költöztek: az aránylag kis térfogatú lakások nem kedveztek beosztásuknál és zsúfoltságuknál fogva a kiterjedtebb nagycsaládok együtt élésének. A városi lakásokban többnyire csak egy vagy két generáció (szülők-gyerekek) élnek együtt. Ebben az esetben sem elhanyagolható az erőteljes nyugati hatás, amit általános szociális változások is közvetítettek.

10. *Csökkenő gyerekszám.* A megváltozott családmoddell a népesség előregeedésének is egyik tényezőjévé vált. Divatosá vált az egykézés, a családok ma már nem válnak egynél több gyereket. Elsősorban anyagi indokokra hivatkoznak: az iskoláztatás, a különböző előkészítő iskolák, tanfolyamok egy kisebb vagyonba kerülnek ugyanis a családnak.

Japánban a gyermekszületések száma radikálisan csökkent az utolsó két évtizedben: az egy nőre jutó szülések száma az új évezred küszöbén 1,33-ra csökkent, majd 2004-ben 1,29 alá, 2006-ra pedig 1,14-re süllyedt, ami messze a 2,1 körüli reprodukciós szint alatt van. Ez a számadat egyébként a legalacsonyabb Ázsiában. A jelenleg 127 millió lakosú Japán rohamos népességsökkenése 2006-tól indult el, és már a 2020-as évekre elérkezik az erősen előregeedett társadalmak sorába.

11. *A házasság mint intézmény megingathatatlanságába vetett hit erős és hatékony szervező erőt jelentett a japán társadalom számára. Ennek az intézménynek a kereteit is és működését is – más kultúrákhoz és társadalmakhoz hasonló módon – kikezdte a válság, ami számos további társadalmi problémához vezet.*

A hagyományos japán házasság-modell válságát több jelenség jelzi. Egyrészt a közvetített házasságok helyett többségbe került az úgynevezett „szerelmi házasság”, a *ren'ai kekkon* intézménye. Egyre több fiatal dönt úgy, hogy saját maga óhajt partnert keresni és nem igényli a közvetítést. Ezt a tendenciát erősíti a média is: naponta hírt adnak hírességek, ünnevelt sztárok és média-személyiségek

1 Japan Times 2005/02/06/1.

megható szerelmi történeteiről és házasságkötéseiről. Ez a módszer azonban nem mindig követhető az átlagember számára egy olyan társadalmi közegben, ahol az udvarlási szokások kialakulatlansága nem kedvez a partnerkeresésnek és -kiválasztásnak. A fiatalok családalapítási korhatára kitolódott: a lányok átlag-életkora házasságkötéskor közelíti a 30 évet, míg a férfiaknál ez az adat 32 év. A lányok 55%-a nyilatkozott úgy egy friss felmérés adatai szerint, hogy nem óhajt férjhez menni¹. Ezek az adatok jelzésértékűek – az értékrendben egyfajta válság alakult ki, amit a társadalom egyelőre nem tud eredményesen kezelni. A társadalom egy része a nők túlképzésében látja az okot: a magas iskolázottságnak köszönhetően a nők gazdasági függősége megszűnőben van.

Azt a gazdasági biztonságot, amit korábban a nők számára csak a házassági kapcsolat nyújthatott, egyre több nő saját maga is elő tudja teremteni. Ráadásul a korábban gazdasági szempontból biztos menedéknek tartott hitvestársi kapcsolat vesztett vonzerejéből, tekintve, hogy egyre több férfit fenyeget élete derekán a munkanélküliség réme. Vagyis nincs garancia arra, hogy egy férj oldalán nem lesznek az asszonynak anyagi gondjai. A házasság intézménye alól tehát kicsúszott az eddig legszilárdabb kötőanyag – a gazdasági biztonság. Sok fiatal nő eleve nem kíván egy ilyen kockázatot vállalni: inkább marad odahaza továbbra is a szülői házban, éli a maga életét, keresményének jó részét önmagára költheti. Míg korábban a társadalmi megítélés szankcionálta az egyedülálló nőket, manapság egyre liberálisabb a hozzáállás. Sokan vélekednek úgy, hogy ez is egyfajta életvitel, ez is egyfajta életmód. Vagyis megszűnőben van az a nőkre nehezedő társadalmi nyomás is, amely korábban stigmatizálta nem csak az egyedülálló nőket, hanem a családjukat is. Valójában ez a kényszer működtette régen a házasságközvetítés intézményét is, amelynek révén gyakorlatilag mindenkit házassági kötelekbe segítettek.

12. *Az oktatás válsága.* A csökkenő gyerekszám vajon azt jelenti-e, hogy több idő, több figyelem jut a kevés számú gyerekekre a családon belül és az iskolában? Az oktatási rendszerben tapasztalható válságjelek nem ezt látszanak alátámasztani. Ismert az a nézet a szociológiában, amely szerint „az iskola a társadalom tükré”. Ez egyszersmind azt is jelenti persze, hogy ha a társadalom illetve a társadalmi berendezkedés változik, akkor az iskola is változik, illetve ha a társadalomban problémák jelentkeznek, akkor azok előbb-utóbb az iskolai életben is megjelennek valamilyen formában.

A II. világháború után kialakult oktatási szerkezet és rendszer hosszú évtizedekig megfelelt azoknak a követelményeknek, amit a gazdaságilag feltörő japán társadalom elvárt. A japán „gazdasági csoda” egyik fő tényezőjének elemzők a japán oktatást tartották². Az oktatási rendszer a maga szigorú, erősen központosított és uniformizált voltával magasan képzett tömeget állított elő. Az írástudatlanság gyakorlatilag ismeretlen volt. A kötelező oktatás 9 éve alatt, ami az alapokat rakja le, ma is rendszeres, szívós munkára és együttműködésre szoktatják a gyerekeket. Kialakul a csoportszellem, annak előnyös és hátrányos vetületeivel. Az oktatás célja nem az egyének tudásának és teljesítményének a fokozása, hanem a csoport-

1 Hidasi Judit: Gender Role Changes in Japan, Aktuelle Arbeiten und Vorträge an der Fakultät für Kulturwissenschaften der Universität Tübingen, Bd.1. 2005 Eds. (V.Eschbach-Szabo & als.), Eberhard Karls Universität Tübingen, 79-94.

2 Reischauer, Edwin: Japán története. Magyar Könyvklub, Budapest, 1995.

teljesítmény javítása az egyének összmunkája és közreműködése révén. Egyénileg kitűnni – akár pozitív, akár negatív irányban – nem kívánatos, mert ebben az esetben a közösség kiveti magából az egyént. Ez az az életkor, amikor a sokat idézett közmondás: *deru kugi wa utareru* (a kiálló szög beveretik) alapján szocializálódnak a gyerekek. Le kell szokniuk az egyéni ambíciókról, be kell sorolni a többiek közé. Ez a szellemiség nagyon jó szolgálatot tett Japán gyors gazdasági növekedésének szakaszában, hiszen az önfegyelem, az egyéni érdekekről való lemondás, a közösség érdekében végzett együttműködés a munkahelyi közösségek, a tömeggyártás igényeit kitűnően szolgálta. Ennek a sokáig olajozottan működő, uniformizált rendszernek a hátulütői egy-két évtizede kezdtek jelentkezni. Időközben ugyanis a társadalmi és demográfiai változásoknak betudható átrendeződések következtek be. A gyerekeket az iskola (különösen az általános iskola és az alsó középiskola) elvileg változatlanul a fent leírt értékekre összpontosítva neveli, de az iskola kapuján kívül a gyerekek teljesen más világgal találkoznak. A többnyire egyszem gyerek odahaza nagy úr: alkalmazkodnia nem kell testvérekhez. A szülők (elsősorban az édesanya, akivel napi kapcsolatban van) a kedvét keresik és minden kívánságát teljesítik. A családi életvitel inkább hozzá alkalmazkodik – a programokat úgy szervezik, hogy ő a tanulását (iskola és a kiegészítő *juku*-foglalkozások) semmi se zavarja. Anyagilag is meglehetősen jó feltételeket teremtenek neki, hozzá szokik ahhoz, hogy minden kívánsága (önálló szoba, computer-játékok, márkás ruhadarabok, mobiltelefon, zsebpénz) teljesül. A televízióban és más médiákban is a „maga életét élő”, „maga szórakozását élvező” fiatalok képe jelenik meg, amit igyekeznek utánózni. A gyerekek ezt az ellentmondást, ami az oktatásban közvetített értékek és a való világban tapasztalt „modellek” között feszül, nem tudják jól feldolgozni.

Az utóbbi két évtizedben megfigyelhető két tényező hatásának a felerősödése is. Az egyik ok gazdasági, a másik ok demográfiai. A 90-es évektől több mint egy évtizedig húzódó gazdasági recesszió sokak számára nem tette és nem teszi lehetővé a továbbtanulási költségek fedezését. Vagyis számos felsőoktatási intézmény, és ezen belül is főleg a magánegyetemek olyan gondokkal küzdenek, hogy nem tudnak kellő számú fizető hallgatót vonzani. A másik ok súlyosabb, mert hosszabb távú. A japán társadalom elöregedőben van, és a születésszám már több mint két évtizede tartó fokozatos csökkenése máris érezteti hatását az iskoláknál. Elindult a fiatal korosztályok zsugorodása. Az egyetemi hallgatóknál már évek óta érezhető a csökkenés, és ez oda vezet, hogy 2010-re előrevetített számítások szerint már csak annyi hallgató fog felvételizni, amennyi a felvehető hallgatók száma az egyetemekre. Ezzel a felvételi vizsgák eddigi szelektáló szerepe át fog alakulni, és feltehetőleg meg fog szűnni a „vizsgapokol”-nak (*shiken-jigoku*) nevezett felvételi rendszer is.

A japán társadalom nagyon sok vonatkozásban átalakuláson ment át az utóbbi évtizedekben. Az oktatás maga azonban sem szerkezetileg, sem tartalmilag, sem módszertanilag nem tudta követni ezeket a változásokat. „*Young people seem to be poorly served by, and many are alienated from, the nation's crisis-ridden educational system*”¹. Az oktatás igyekezett a hagyományos japán értékeket megőrizni és továbbadni a megváltozott társadalmi körülmények és a társadalmi válság ellenére, de ez nem mindig sikerült. Sőt néha kifejezetten rosszat tett az, hogy

1 Kingston 2004: 268.

a tanulóiban feszültség alakult ki. Erre utalnak a tömeges deviancia jelenségek. „*Its grimmer manifestations include a proliferation of youth crime, delinquency, truancy, promiscuity, prostitution, sexually transmitted diseases, and the phenomenon of hikikomori ...an estimated 500,000 to 1 million young men, and some women.*”¹

Az egyéni, kreatív gondolkodásról iskolás korban leszoktatott fiatalok többsége egyetemi éveit alatti sem törekszik önálló, érdemi munkára és gondolkodásra. Kiderült, hogy tartamilag a képzés egyre kevésbé felel meg a mai kor követelményeinek. Egyrészt a túlzott uniformizáltságnak tulajdoníthatóan a kreativitás hiánya fokozottan mutatkozik meg a magasabb képzési szinteken. A posztgraduális képzésben olyannyira szükséges egyéni alkotó készség híján a japán diákok egyre kevésbé állják meg a helyüket az erősödő nemzetközi versenyben. Ezt tetézi az idegen nyelvtudás hiánya – az angol oktatás változatlanul az egyik leggyengébb láncszem a japán oktatási rendszerben. Vagyis ahhoz, hogy a globalizálódó világban – legyen az termelés, kereskedelem, vagy tudomány – Japán ne veszítsen pozícióiból, az oktatás tartalmának és módszerének megreformálására van szükség.

Egy másik probléma az, hogy a japán oktatási követelmények a mai nemzetközi elvárásoknak – sem az oktatási, sem a munkapiacra – nem igazán felelnek meg. Ez a japán diákok és a japán munkavállalók számára hátrányt jelent. Ha másért nem, hát ezért is szükséges sok területen a változtatás, a reform. Az oktatás maga tehát – mind szerkezetileg, mind tartamilag, mind módszereiben – megreformálásra szorul. Ugyanakkor igazságtalanok lennénk, ha minden társadalmi baj forrását az oktatásban keresnénk. A társadalom maga és a média is képes lenne a helyzet javításához jelentősen hozzájárulni, ha erre kellő összhangban és szervezethez kerülné sor.

13. *Fiatalok munkavállalási kedve.* A tanulmányok elvégzése után az elhelyezkedés nem könnyű. Régebben az állástalan fiatalok mindent megtettek annak érdekében, hogy valahogyan mégiscsak munkához jussanak – akár kompromisszumok árán is. Most is sokan keresnek munkát, de a motiváció már közel sem olyan erős, mint régebben. Azok a gyerekek, akik abban az új légkörben nőttek föl, hogy a szülői ház minden problémájukat megoldja, nem esnek kétségbe akkor sem, ha nem sikerül elhelyezkedniük. Kialakult két csoport: a *furíta* (freeter) generáció és a *NEET*-generáció.

A *furíta* generáció tagjai olyan fiatalok, akiknek van ugyan valamiféle kereseti forrásuk, de tisztességes munkahelyük nincs. Alkalmi munkavállalásból élnek – és ez ugyan a napi szükségleteiket anyagilag fedezi, azonban se társadalombiztosításuk, se nyugdíjbiztosításuk nincs. Ez a bizonytalan jövedelem-forrás családalapításra természetesen nem alkalmas. Ezért házasságra és gyerekvállalásra nem is gondolnak. Aggályos, hogy ez az immár 2, 5 millió fölötti létszámú *furíta* generáció miből fog élni pár évtized múlva? A fő baj azonban az, hogy az érintettek többsége nem is érzékeli a probléma súlyosságát. Vagyis a fő probléma abban áll, hogy felnőtt egy olyan nemzedék, akiknek a társadalmi felelősségérzete nem alakult ki.

A *NEET* (no education, no employment, no training) generáció tagjai a társadalmi felelősségérzet hiánya szempontjából még súlyosabb esetet jelentenek. Ők

1 Kingston 2004: 268.

2 Yomiuri Shinbun 2004/09/26/3.

egyáltalán semmivel se foglalkoznak, hanem teljes mértékben a szülői ház nyakán élnek. Mivel számuk növekvőben van, az Egészségügyi, Szociális és Munka Minisztérium 2005-ben mintegy 20 milliárd yent¹ különített át átnevelésükre. A tervezet szerint országszerte 40 átnevelő központot állítanak fel, ahol ezeket a fiatalokat (640 ezer fő)² szisztematikus átnevelésnek vetik alá annak érdekében, hogy feltámadjon bennük a munkakedv illetve egyáltalán a cselekvési kedv valamiféle társadalmilag hasznos és értelmes tevékenységre.

HELYZETELEMZÉS

A gazdaság és az életmód változásaira a társadalom mindig érzékenyen reagál. Jóllehet Japánban mindig egy belülről egységes nép állt szemben a külső hatásokkal és a tágabb környezet változásaiból adódó kihívásokkal, úgy tűnik, a japán társadalom jelentős korszakváltás előtt áll. Úgy tűnik, hogy a tradicionális japán értékek rendszerének egésze változóban van. Ennek egyes elemei eltérő mértékben érintik a társadalmi viselkedést, a társadalmi érintkezést és a társadalmi közhangulatot. Mindez valahol a gazdasági teljesítményre és eredményességre is kihat, ami viszont visszahat a társadalmi közhangulatra, a társadalmi elvárásokra, és az egyedeknek a társadalmi élet egészét érintő döntéseire, viselkedésére (pl. gyerekvállalási kedv, vállalkozói hajlam stb.)

A globalizáció révén és a technológiai fejlődésének köszönhetően az új generáció egy olyan világgal és élet-stílussal kerül kapcsolatba, amely más értékekkel bír, mint a korábban megszokott hagyományos japán rend. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a fiatalabb korosztály értékrendjében sok tekintetben „elnyugatiasodott”. A társadalmi szerkezet és az intézmények rendszere ugyanakkor még a régi, hagyományos minták és keretek szerint működik – és ez jelentékeny feszültséget idéz elő. Feszültség alakult ki:

- a családokban az idősebb és a fiatalabb generációk értékrendje között;
- a fiatalokban az iskolában tanult és a valóságban tapasztalt értékek között;
- a japán oktatási rendszerben elsajátított ismeretek és a nemzetköziesedő munka-piac elvárásai között;
- a társadalmi nemi szerepelvárások és a nők önállósodási törekvései között.

A feszültségekre a társadalom – de ezen belül is a legérzékenyebb korosztály, a fiatalok – különféleképpen reagál:

- devianciával (vandalizmus; iskolai morál romlása; erőszakos cselekmények számának növekedése az iskolában, a családokban és a társadalomban; tanulmányi teljesítmények csökkenése stb.)
- apátiával (*hikikomori* jelenség; *NEET* generáció kialakulása, *furíta* generáció kialakulása stb.)

A fiatal felnőttek egy része a családalapítás és gyermekvállalás idejének kitolásával próbál időt nyerni – ezzel azonban előrevetíthető az egyke gyerekek részarányának a növekedése a társadalomban. A nők egy növekvő hányada a hagyományos nemi szerepvállalásról végképp lemond. Ez utóbbi két jelenség súlyos demográfiai problémákhoz vezet, amit KINGSTON „*Japan's demographic time-bomb*”-jának ne-

¹ Japan Times 2004/09/10/3.

² A különféle japán sajtóorgánumok más és más adatot adnak, de mivel a fluktuáció nagyon magas ezekben a csoportokban, az eltérő adatolás talán ennek tudható be.

vez¹. Az előregedő társadalomban előre vetíthetők a gazdasági és népegészségügyi problémák, beleértve a nyugdíjrendszert, a társadalombiztosítást és az öregek ellátásának megszervezését. A magasabb életszínvonal, majd az azt követő gazdasági visszaesésből eredő létbizonytalanság megtapasztalása új társadalmi értékrend és működési rend kialakulásának igényét veti föl².

KILÁTÁSOK

Számos társadalmi feszültség sürgető reformokat tesz elengedhetetlenné. Ezek közé sorolandók a hullámozó nagyságrendű, de állandóan fenyegető munkanélküliség kérdése, a foglalkoztatáspolitikai átalakításának a szükségessége, beleértve a női munkaerő és a női szellemi potenciál jobb kihasználásának igényét. Itt megemlíten-dő egy feloldhatatlannak tűnő ellentmondás. Ez abból adódik, hogy kívánatos lenne ugyan, hogy a nők aktívabban vegyenek részt a munkapiacra – ezzel csökkentendő a demográfiai visszaesésből adódó munkaerőhiányt, de ugyanakkor a nőktől elvárná a társadalom, hogy a jelenleginél aktívabban feleljenek meg a családépítési és gyermekszülési elvárásoknak. Jelenleg parázs vita zajlik e téren – máris elkezdődött bizonyos foglalkozási ágakban (például ápolónő) a munkaerő importálás környező ázsiai országokból – egyelőre elsősorban a Fülöp-szigetektől (noha nagy a társadalmi ellenállás a „vendégmunkások” irányában). A környező ázsiai országokból a feleség-importálás már 1–2 évtizede zajló folyamat – habár ezen a téren is jelentős a felmerülő társadalmi problémák száma.

Miután a rendelkezésre álló adatok alapján prognosztizálható változások a japán értékrend alapjait érintik, joggal beszélhetünk alapvető értékrendi változások szükségességéről is. Az más kérdés, hogy ez a paradigmaváltás meddig jut el és hogyan fogja befolyásolni Japán és a japán emberek életét. Annyi máris érezhető, hogy a gazdasági recesszióból való kilábalás elhúzódásának egyik oka alighanem a társadalmi értékválságnak tulajdonítható. Tény ugyanakkor az is, hogy a hosszan elhúzódó gazdasági recesszió következményei – a munkanélküliség fenyegető réme, a szerkezeti átalakításból (*risutora*) adódó létbizonytalanság veszélyének növekedése (cégek, gyárak felszámolása, munkahelyi elbocsátások, rövidített munkaidő, ami értelemszerűen jövedelemkiesést is jelent stb.) visszahat a hagyományos értékek megrendíthetlenségébe vetett bizalomra, és értékválságot idéz elő. Az emberek ugyanakkor az értékválság miatt bizonytalanná váltak, hitük és bizalmuk a politikusokba és az ország vezetésébe megingott, ami menthetetlenül a társadalmi és munka morált is érinti. Ilyen értelemben a gazdasági és a társadalmi elemzők valamennyien egyetértenek abban, hogy „paradigmaváltásra” van szükség. Kérdés, hogy az alkalmazkodási készségről és képességről legendásan híres japán társadalom ezzel az értékrendi válsággal és a szükséges paradigmaváltás feladatával hogyan tud megbirkózni. Nyilván, mint minden átalakulás és átmenet, ez a társadalmi értékeket érintő paradigmaváltás is áldozatokkal jár. Mindaddig, amíg a váltás le nem zajlik, amíg a régi értékek helyére be nem lépnek és rendszerre nem kovácsolódnak az új értékek, az értékválság jeleit mutatja a társadalom.

1 Kingston 2004: 258.

2 Fukuyama 2000:101- 113.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- FUKUYAMA, FRANCIS: A nagy szétbomlás. Európa, Budapest, 2000.
- HIDAS JUDIT: Gender Role Changes in Japan, Aktuelle Arbeiten und Vorträge an der Fakultät für Kulturwissenschaften der Universität Tübingen, Bd.1. 2005 Eds. (V. Eschbach-Szabo & als.), Eberhard Karls Universität Tübingen, 79-94.
- HIDAS JUDIT: Stílusváltás a japán politikai kommunikációban, Kül-világ, II. évfolyam, 2005/4. 1-12.
- KERR, ALEX: Dogs and Demons – The Fall of Modern Japan. Penguin Books, 2001.
- KINGSTON, JEFF: Japan in Transformation 1952-2000. Seminar Studies in History, Pearson Education Ltd. Essex, 2001.
- KINGSTON, JEFF: Japan's Quiet Transformation. Routledge Curzon, London, 2004.
- MATSUMOTO, DAVID 2002: The New Japan – Debunking Seven Stereotypes. Intercultural Press, ME:Yarmouth.
- Japan Times (The) = angol nyelvű japán napilap
- REISCHAUER, EDWIN: Japán története. Magyar Könyvklub, Budapest, 1995.
- Yomiuri Shinbun = japán nyelvű napilap